

УДК 130.2+304:321

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЦІННІСНА ОСНОВА СВІТОГЛЯДУ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

М.В. Єгупов, науковий співробітник відділу якості освіти
Інституту вищої освіти НАПН України

Функціональна ефективність сучасної вітчизняної вищої школи залежить від багатьох детермінативних факторів. Їх сукупність та ієрархія зазнають змін відповідно до соціокультурних пріоритетів конкретно-історичного суспільства. Єдиний фактор, який не зазнає перегляду і щоразу здійснює успішну ротацію – це світоглядний рівень, який покликана забезпечувати вища освіта. Оскільки ціннісно-критеріальну основу світогляду сучасної вітчизняної вищої школи утворюють уявлення про ідентичність, то цей аспект набуває ознак актуального дослідницького завдання.

Ключові слова: ідентичність, світоглядний рівень, функціональна ефективність, сучасна вітчизняна вища школа, соціокультурні пріоритети, ціннісно-критеріальна основа.

У книзі «Клопоти з ідентичністю» Венсан Декомб залучає метод вільних асоціацій як «спонтанний, а тому максимально

неупереджений» для виявлення симптоматики некоректного тлумачення ідентичності. Він не випадково послуговується словосполученням «ідіома ідентичності». Як зазначає В. Декомб, тотожність – це чеснота бути собою. Саме індивідуальна тотожність створює можливість бути ототожненими (тобто впізнаними в якості тотожних особи). Декомб слушно зауважив, що питання ідентичності – це насамперед питання персональної тотожності в першій особі однини («хто я є?»).

Ідентичність віддзеркалює одну з базових (у розумінні А. Маслоу) потреб людини – «потребу в приналежності, причетності й прихильності (belongingness and affection). Безпомилковий індикатор незадоволеності цієї потреби – відчуття «втрати коренів», відчуження, самотності, сирітськості, непотрібності. Задоволення потреби в спільному бутті – вкрай важливе для повноцінного людського життя. Відсутність або нестача ресурсу «приналежності» так само болісно позначається на людині, як, скажімо, нестача вітаміну С» [4].

Усвідомлення й утвердження своєї особистісної неповторності – атрибутивна ознака кожної повноцінної людини. Втім, як зауважує Л. Нагорна, «не меншою мірою людина прагне до ототожнення себе із прийнятими у цій групі еталонами. У такий спосіб вона захищає власний життєвий простір від усього небажаного» [11, с. 13]. Крім того, «цінності, які формують ідентичність, укорінені як у свідомості, так і в підсвідомості людини; у своїй основі вони є колективними» [11, с. 18].

Архетипи колективного несвідомого лежать в основі типології колективної ідентичності. Творець аналітичної психології Карл Густав Юнг слушно зауважив, що «архетипів рівно стільки, скільки типових життєвих ситуацій». Однак життя людини – це не перманентне перестрибування з однієї типової життєвої ситуації на іншу, а істотне переважання нетипових життєвих ситуацій, в умовах яких «не доводиться розраховувати на підказку ззовні» (А. Маслоу), а можна вдатися до допомоги лише «самому собі підказок» – «апріорних категорій мислення»

(І. Кант) у вигляді ціннісно-світоглядних, етичних та інших пріоритетів, переваг, стереотипів і автоматизмів життєдіяльності.

Таким чином, нерозумно відкидати існування (можливість) колективної ідентичності, що базується на архетипах колективного несвідомого і – відповідно – типових життєвих ситуаціях. Але ще більш нерозумно редукувати всю феноменологію, сукупність актуальної і потенційної ідентичності до колективного, надіндивідуального формату, оскільки той не вичерпує всю повноту смисложиттєвих азимутів, інструментів, механізмів і автоматизмів, котрі визначають прийняття всіх екзистенційних, по-справжньому значущих рішень, принципових «так» і «ні», які *de facto* виробляють сутнісну демаркацію на будь-якому рівні – починаючи з міжособистісного і закінчуючи міжцивілізаційним.

Між іншим, концепт «сутнісної демаркації» в даному випадку є семантичним двійником ідентичності. Це означає, що якщо на надіндивідуальному рівні в повній відповідності з принципом симетрії спрацьовує переважно надіндивідуальна (колективна) сутнісна демаркація (ідентичність), то на міжособистісному рівні або в ситуації екзистенційного виклику індивіду переважне значення має індивідуальна сутнісна демаркація (ідентичність).

Разом із симпатією вороже ставлення до інших є однією з ключових, фундаментальних форм відносин між людьми. Це обумовлено інстинктом боротьби, який генетично закладений в людині. Як зазначав Г. Зіммель, «навіть за умов гармонійних відносин в абсолютної більшості людей опозиційний інстинкт діє з неухильністю рефлекторного автоматизму. Він є складовою будь-якої поведінки, реакцією на будь-якого Іншого. Це відбувається тому, що людина неспроможна утверджувати себе інакше, як через опозицію. Первісний інстинкт, за допомогою якого людина себе утверджує, є якраз заперечення Іншого» [6, с. 505].

Поняття тотожності в сенсі ідентичності є результатом зустрічі в особі Еріка Еріксона двох шкіл мислення: з одного боку, школи Фрейда та

віденського психоаналізу, а з іншого, – школи американської культурної антропології, або, більш конкретно, її напрямку, що був відомий до війни як «культура та особистість». Фактично «тотожність» часто є словом, що займає місце таких термінів як «характер», «особистість», або англійське self (самість). В аналітичну філософію поняття тотожності було введено Готлобом Фреге. Воно перегукується з двома концептуальними гаслами: нема сутності без тотожності (no entity without identity – Куайн) та нема тотожності без сутності (no identity without entity – Девідсон).

Найбільш поширеним є тлумачення ідентичності психологією (як вираження внутрішніх процесів особистості, коли суспільні системи є лише контекстом), соціологією (як комплекс соціальних статусів та ролей) та філософією (як результат процесу ідентифікації, суть котрого відображає побудову взаємозв'язків людини з зовнішнім світом, визначає співвідношення внутрішнього і зовнішнього, кінченого і безкінечного) [11, с. 16-17].

Дослідження особливостей і закономірностей становлення ідентичності як ціннісної основи світогляду сучасної вітчизняної вищої школи здійснене в контексті наукових пошуків у сфері соціокультурного аналізу культури повсякденності (П. Бергер, П. Бурдьє, І. Гофман, Е. Гуссерль, Г. Зіммель, Г. Кнабе, Т. Лукман, А. Шютц), проблем ментальності та менталітету (Г. Гачев, А. Гуревич, М. Каган, К. Соколов, Ю. Солонін), ідентифікації та самоідентифікації (Г. Гачев, І. Гофман, М. Губолго, П. Гуревич, Г. Кнабе, Е. Трубіна, А. Шеман), міжкультурної комунікації (М. Бахтін, П. Бурдьє, Т. ван Дейк, Ю. Лотман, М. Мосс, Г. Почепцов).

Вертикальна ідентичність «уособлює якісно новий стан в ієрархічному порядку, детермінує формування нових форм соціальної поведінки. Глядач оцінює гру тих, хто перебуває в замкненому просторі, тобто від його симпатії й оцінки залежить рейтинг учасників реаліті та в кінцевому підсумку – перемога одного з них. Така особливість (специфіка)

швидко знайшла відповідну реакцію у гравців. Суттєво підвищується вплив на свідомість та поведінку учасника гри, стан, зумовлений хвилюванням, нервовим перенапруженням, розгубленістю або емоційним сплеском агресії, непередбачуваності тощо. Людина потрапляє в нові для себе умови існування й комунікації. Неконтрольованість ситуації повертає до себе та водночас окутує страхом» [14, с. 53].

Горизонтальна ідентичність виявляє себе «в рамках одного й того рівня соціальної стратифікації. В цьому аспекті спостерігається модифікація певних рис щодо ідентичності особи. Так, для того щоб звернути на себе увагу, актуалізувати своє перебування в умовах тотального контролю та завоювати прихильність суддів, суб'єкти екранних агонів ініціюють зміни ідентичності як багаторазове перевтілення. В цьому випадку горизонтальна ідентичність корелює з теорією соціальних ролей: суб'єкт гри «перевтілюється» в такі типи: «мовчун», «бешкетник», «тихоня», «свій» «чужий» та інші [8, с. 104].

Слід зазначити, що статус ролей має рису гнучкості та взаємозамінності: тобто «мовчун» може перейняти роль «бешкетника» чи навпаки або поєднати різні прояви ідентичності в одній особі, якщо такий крок детермінує його призові шанси щодо отримання перемоги в змаганні (реаліті). У цьому аспекті реалізується концепція управління ідентичністю як зміни «масок» (Гофман), теорія розігрування з долученням важливого процесу – вуайєризму. За класифікацією спонтанної поведінки Блумера, прояви ідентичної плюральності відтворюють такі форми групової та інституціональної поведінки: діючий натовп (формування групи без визнаного лідера); експресивний натовп («емоційні пориви»: карнавали, ритуальні танці); маса – супроводжується станом збудження від значення тієї чи іншої події; суспільність – характеризується критичністю, раціональністю дій. Одягаючи різні «маски», учасник гри провокує, шокує, епатує, може використовувати елементи девіантної поведінки» [14, с. 54].

Множинну ідентичність часто подають як закономірний наслідок суспільного плюралізму. Одна кварто враховувати, що «множинна особистість – психічний феномен, при якому людина володіє двома або більше різними особистостями чи его-станами. Кожна альтер-особистість в такому випадку має власні патерни сприйняття та взаємодії з навколишнім середовищем. Людям із множинною особистістю визначають діагноз «дисоціативний розлад ідентичності», або «розлад множинної особистості». Дане явище відомо також під назвою «розщеплення особистості» [3, с. 72-73].

Інтрига концептуальної проблемності й суперечливості множинної ідентичності зосереджена в межах відповіді на запитання: чим є множинна ідентичність – ідентичністю роздвоєною чи подвоєною (потроєною ...)? Якщо йдеться про ідентичність роздвоєну, то це однозначно кризова і навіть патологічна ситуація. Втім, навіть якщо ми маємо справу з ідентичністю подвоєною, то також виникають деякі «але»... Тим більше, що на практиці подвоєна ідентичність часто регресує до ідентичності роздвоєної.

Можна погодитись із твердженням С. Марійко з приводу того, що «в якості метафори ідентичності *homo virtualis* – людини віртуалізованого інформаційного суспільства найбільш вдалим є образ «людини-Протея». Давньогрецький бог Протей змінював образи ведмедя, лева, води, вогню, набуваючи свого істинного вигляду лише тоді, коли був зненацька захоплений і закований, так само як і *homo virtualis*, котра експериментує з множинними ідентичностями та грає численними масками. Віртуальна людина є «протеїстичною особистістю» – здатною до постійної зміни масок та образів, маніпуляцій у галереї самообразів та зануреною у спокусливу гру ідентичностями. Поява образу «людини-Протея», зображеного американським психіатром Р.Д Ліфтоном, є закономірною з огляду на втрату відчуття стабільності на незмінності символів, в котрих людина мислила своє буття. Поза межовість та наднаціональність

інфомагістралей сучасності, поява множини культурних символів детермінували появу «незамкненої» у певному культурному горизонті, відкритої особистості. Стиль життя людини-Протея не є патологічним, і не повинен мати негативних конотацій, оскільки являє собою адаптивний механізм» [10].

Втім, патологія також може бути (і здебільшого є!) адаптивним механізмом, а дисоціативний розлад ідентичності (англ. dissociative identity disorder, або DID) – це психіатричний діагноз, чітко окреслений у «Діагностичному і статистичному довіднику психічних розладів». Щоб визначити у людини дисоціативний розлад ідентичності (або розлад множинних особистостей), необхідна наявність хоча б двох особистостей, які регулярно по черзі контролювали б поведження індивіда. Симптоми повинні відбуватися незалежно від зловживання будь-яких речовин (алкоголю або наркотиків) або загального медичного стану.

Дисоціативний розлад ідентичності також відомий як розлад множинних особистостей (англ. multiple personality disorder, або MPD). У Північній Америці даний розлад прийнято називати «дисоціативним розладом ідентичності» через розбіжності в думках в психіатричній та психологічній середовищі щодо даної концепції, згідно з якою один (фізичний) індивід може володіти більш ніж однією особою, де особистість можна визначити як підсумкову суму психічних станів даного індивіда.

Хоча дисоціація – психіатричний стан, пов'язаний з низкою розладів, особливо тих, які відносяться до травми і тривоги в ранньому дитинстві, множинна особистість як реально існуючий психологічний і психіатричний феномен деякий час ставилася під сумнів. Незважаючи на розбіжність у думках щодо діагнозу множинної особистості, у багатьох психіатричних установах (наприклад, McLean Hospital) є палати, спеціально призначені для пацієнтів дисоціативного розладу ідентичності» [15].

Згідно з більшістю класифікацій, «дисоціативний розлад ідентичності розглядається як тип психогенної амнезії (тобто що має тільки психологічну, а не медичну, природу). За допомогою такої амнезії

людина отримує можливість витіснити спогади травматичних подій або певного періоду життя. Дане явище називається розщеплення «я», або, за іншою термінологією, самості, а також переживань минулого. Маючи множинні особистості, індивід може переживати альтернативні особистості з індивідуально помітними характеристиками: такі альтернативні особистості можуть мати різний вік, психологічний підґрунтя, різний стан здоров'я, різні інтелектуальні здібності. Для лікування даного розладу здебільшого застосовують довгострокові види терапії [13, с. 114].

В якості двох характерних рис дисоціативного розладу ідентичності виокремлюють деперсоналізацію та дереалізація. Деперсоналізація – це змінене (в більшості випадків описується як спотворене) сприйняття себе і власної реальності. Така персону найчастіше виглядає відособленої від консенсуальної реальності. Пацієнти часто визначають деперсоналізацію як «відчуття поза межами тіла і можливість спостерігати його з відстані». Дереалізація – неадекватне сприйняття інших. При дереалізації інші люди не будуть сприйматися як реально існуючі для даної людини; пацієнти з дереалізацією відчувають труднощі при ідентифікації іншої людини. Пацієнти з дисоціативним розладом ідентичності найчастіше приховують свої симптоми. У жінок у середньому розвивається 15 особистісних станів (альтернативних або конкуруючих особистостей), тоді як в чоловіків – 8. Як правило, вони з'являються в ранньому дитинстві. Правдоподібно, саме з цієї причини значна кількість альтернативних особистостей є дітьми» [15].

Загалом доводиться констатувати, що криза ідентичності набуває ознак «найактуальнішою проблемою постмодерного світу: вибір людиною життєвих стратегій перетворився на основне завдання у плюралістичному, мінливому та іронічному сьогодні» [10]. Криза ідентичності виражається в деформації її сутнісних ознак: як стверджує З. Бауман, цілісність та спадковість стали ознаками, котрі дуже рідко трапляються в наш час. «Ідентичність як цілісна, усталена система ціннісних орієнтацій, стереотипів, світоглядних установок та принципів у динамічній соціокультурній ситуації

сучасного віртуалізованого інформаційного суспільства стає неможливою і навіть непотрібною. Така традиційна, у нашому розумінні, ідентичність заважає особистості адекватно адаптуватись до нестійкого світу, не дозволяє динамічно пристосовуватись у мінливих умовах, а відтак гальмує процес соціалізації та самореалізації» [10].

Сучасна особистість (ідентичність) дезорієнтована в безкінечних відображеннях дзеркал-симулякрів. «Віртуальна людина є фрагментизованим суб'єктом, стратегічним завданням якого є «склеювання» між собою різних ідентифікаційних шаблонів та масок з колекції/архіву образів. Уміння швидко, адаптивно змінювати їх стає нагальною необхідністю та відповідає вимогам мінливого та множинного постмодерного світу. Таким чином, вищеописана криза ідентичності є не втратою самоідентифікації чи розмиванням її суті (у класичному філософському розумінні), а процесом позбавлення від сталої, стабільної ідентичності як від рудименту, котрий заважає розвиватись та вчасно реагувати на виклики сьогодення, процесом конструювання нової ідентичності *homo virtualis* – конфігуративної, мінливої, ситуативної. Уміння «змінювати оболонку» (за Г. Гессе) розчинятися, поступатися своїм Я заради змін стає необхідним, тому множинність Я є нормою, а не виявом кризи ідентичності. Віртуальна реальність надає унікальну перспективу реалізуватись численним прагненням, амбіціям та бажанням, спробам прожити інше життя з відмінними від реального статусом та життєвою історією. Відбувається зміна соціального характеру, перемога конфігуративного «я», набору рольових моделей і життєвих стилів. Таке модулятивне «я» людини інформаційного суспільства, що живе у потоці створюваних нею ж образів, трансформація соціального характеру тісно пов'язане з новим стилем комунікації, споживанням та творенням інформаційних блоків» [10].

Як аргументовано доводить П. Гречко, «ідентичність, на відміну від простого ототожнення або розпредметнення, тобто переведення у «внутрішній план» якихось культурних артефактів, неодмінно виходить на

цілісну визначеність особистості й виражає її глибинні основи, смисложиттєві орієнтири і буттєві «першопринципи.» [4]. В цьому контексті поширене в наш час словосполучення «конструювання ідентичності» має ознаки курйозності й навіть абсурдності.

Парадигма ідентичності як маски, яку індивід одягає залежно від обставин, фактично перетворює суб'єкта на об'єкта, на флюгер, що реагує на найменший порух вітру, на гумовий виріб, котрий слухняно згинається в будь-який бік. Такий парадигмальний підхід заперечує будь-яку нормативістику, деонтологію і ригористку. Під її тиском втрачають легітимність явища, позначені такими словосполученнями, як «генетична ідентичність», «ідентичність сакральності», «етична ідентичність», «релігійна ідентичність», «психічна ідентичність», «національна (культурна, цивілізаційна) ідентичність», «ідентичність душі», «гендерна ідентичність», «вікова ідентичність» тощо [12, с. 79-80].

Варто погодитися з підсумком, який підводить З. Бауман: «Проблема, яка непокоїть людей наприкінці століття, полягає не стільки в тому, як знайти ідентичність і змусити навколишніх визнати її, скільки в тому, яку ідентичність обрати і як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо раніше обрана ідентичність втратить цінність або позбулася своїх спокусливих рис. Головною і найбільш дражливою проблемою є не те, як знайти своє місце в жорстких рамках соціального класу або страти і, знайшовши його, зберегти й уникнути вигнання; людини дратує підозра, що омріяні межі, в які їй з такими труднощами вдалося проникнути, скоро зруйнуються або зникнуть» [2].

Література

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман. – М.: Логос, 2002. – 390 с.
2. Бауман З. Идентичность в глобализирующемся мире // <<http://www.tovievicj.ru/book/print/155.jtm>> [15 сентября 2008].

3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – 304 с.
4. Гречко П.К. Идентичность – современные перспективы // <http://www.litera.inst-et.ru/admin/pdf/20110221154540file.pdf>.
5. Губолго М.Н. Идентификация идентичности. Текст. этносоциологические очерки / М.Н. Губолго. – М. : Наука, 2003. – 764 с.
6. Зиммель Г. Избранное. – В 2 т. – Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1995. – 586 с.
7. Кессиди Ф. Х. Глобализация и культурная идентичность / Ф. Х. Кессиди // Вопросы философии. – 2003. – №1. – С. 76–79.
8. Лэйнг Р. Д. Я и Другие / Р. Д. Лэйнг. – М.: Независимая фирма «Класс», 2002. – 192 с.
9. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / Жиль Липовецки. – СПб.: «Владимир Даль», 2001. – 330 с.
10. Марійко С. Пошуки ідентичності homo virtualis в умовах сучасного суспільства <http://kulturolog.org.ua/i-conference/2012/109-infconf2012/550-mariyko.html>.
11. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л.П. Нагорна. – К. : ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
12. Хайнц А. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Абельс Хайнц / Пер. с нем. яз. под общей ред. Н. А. Головина и В. В. Козловского. – СПб.: Издательство «Алетейя», 1999. – 272 с.
13. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. – 1994. – №10. – С. 112–123.
14. Яровицька Н. А. Ідентичність суб'єкта як прояв множинності в просторі екранних агонів // Гуманітарний часопис. – 2011. – №1. – С. 52–56.
15. <http://i-medic.com.ua/index.php?newsid=27115>.

ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ЦЕННОСТНАЯ ОСНОВА МИРОВОЗЗРЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Н.В. Егупов

Функциональная эффективность современной отечественной высшей школы зависит от многих детерминативных факторов. Их совокупность и иерархия изменяются в соответствии с социокультурными приоритетами конкретно-исторического общества. Единственный фактор, не претерпевающий пересмотра и каждый раз осуществляющий успешную ротацию, – это мировоззренческий уровень, который призвано обеспечивать высшее образование. Поскольку ценностно-критериальную основу мировоззрения современной отечественной высшей школы образуют представления об идентичности, то этот аспект обретает признаки актуальной исследовательской задачи.

Ключевые слова: идентичность, мировоззренческий уровень, функциональная эффективность, современная отечественная высшая школа, социокультурные приоритеты, ценностно-исходная основа.

IDENTITY AS A BASIS OF VALUES FOR MODERN WORLDVIEW IN NATIONAL HIGH SCHOOL

M. Yehupov

The functional efficiency of modern national higher school depends on many determinative factors. Their number and hierarchy of them are changing according to social and cultural priorities of the concrete historical society. The only factor that does not undergo revision and each time has a successful rotation is a worldview level, which is designed to ensure higher education. Since the value-criteria basis of worldview in the modern national higher school is formed by the ideas of identity, this aspect acquires distinctive attributes of a study.

Keywords: identity, worldview level, functional efficiency, modern national higher education, socio-cultural priorities, value-criteria basis.
